

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ І ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(Б) НА ТЕРИТОРІЇ ЧУДНІВСЬКОГО РАЙОНУ У 1941–1943 РОКАХ

У статті висвітлюється становлення нацистського окупаційного режиму і деякі його конкретні заходи на території Чуднівського району. Головна увага зосереджена на діяльності у районі ОУН під проводом С. Бандери зі створення української допоміжної адміністрації, агітаційній та пропагандистській роботі серед місцевого населення та формування власної організаційної мережі. Розглядаються здобутки у цій справі та аналізуються обставини й причини прорахунків і невдач українських націоналістів на Чуднівщині.

Ключові слова: «Визволена Україна», гебітскомісаріат, окупація, ОУН(Б), підпілля, поліція, районне управління, репресії, українська допоміжна адміністрація, українські націоналісти.

Двадцяте століття не випадково вважається століттям війн і революцій, з яких Друга світова війна стала найбільшим жахом для людства. Історія України цього періоду особливо була насичена складними і трагічними подіями. Територія Житомирської області була повністю окупована ще у перші місці після агресії Німеччини на Радянський Союз і перебувала під нацистським управлінням до січня 1944 р. За час окупації Житомирщина, окрім іншого, стала ще й ареною діяльності формацій українського націоналістичного руху, його протистояння із радянськими підпільниками і партизанами та протидії нацистському режимові. Одним із 36 районів Житомирщини на початку 1941 р., був Чуднівський район. Сам район було створено 1923 р., відповідно Чуднів став районним центром, а з 1924 р. – отримав статус селища міського типу. За географічно-ландшафтними показниками він розташований на південний захід від Житомира, у лісостеповій зоні. В економіці провідне місце належало сільському господарству: ще на початок 1941 р. тут існувало 48 колгоспів і 2 радгоспи [16, арк. 56–57]. У Чуднівському районі діяло 10 промислових об'єктів: цукровий, спиртовий, соковий і шкіряний заводи, броварня, харчокомбінат, торфозробка, тартак, швейне і кравецьке виробництва [18, арк. 38].

Після 22 червня 1941 р. війська групи армій «Південь» швидко просувалися у глиб української території. Вже 7 липня 1941 р. був окупований як районний центр, так і фактично весь район [15, арк. 63]. Розпочалося встановлення німецької військової адміністрації як перехідної форми управління окупованими територіями Сходу. Землі Житомирської області у цей період належали до компетенції командувача тилу районом групи армій «Південь» генерала Карла фон Рока [21, с. 67]. Сама ж військова адміністрація складалася із польових комендатур (фельдкомендатур), які здійснювали загальне керівництво, міських комендатур (штадткомендатур) та місцевих (гарнізонних) комендатур (ортскомендатур), які отримали владні повноваження локального рівня [25, с. 74].

Такий складний і драматичний період української історії був позначений, окрім усіх жахів війни та окупації і спробою частини українського суспільства самоорганізуватись, використати недосконалість системи управління захопленими територіями та встановити місцеву владу. У вітчизняній історіографії ці органи управління отримали узагальнену назву «українська допоміжна адміністрація». Своєрідною вершиною і відправною точкою у цьому процесі стало проголошення Організацією українських націоналістів на чолі з Степаном Бандерою (ОУН(Б)) 30 червня 1941 р. у Львові Акту відновлення Української Держави та створення Українського Державного Правління (УДП). Ця подія стала можливою, у тому числі, завдяки діяльності сформованих ще до початку війни похідних груп ОУН, які мали рухатись слідом за з'єднаннями вермахту на територію Радянської України та організовувати українське населення для створення місцевої влади. Члени цих груп часто були водіями, перекладачами у німецьких частинах, чим забезпечували легальне прикриття власної діяльності. Одна із таких похідних груп бандерівців – «Північ» охопила своїм впливом і землі Житомирщини.

До Житомира Микола Климишин, Василь Кук, Ярослав Старух та інші члени ОУН(Б) дісталися 10 липня 1941 р. і перебували в місті до опівдня 11 липня [26, с. XVII]. У Чуднові ж член бандерівської похідної групи «Північ» Сергій Федорчук, який прибув із Дубного на Рівненщині [23, с. 27] перебував протягом 20–21 липня. За цей період він скликав збори громади, на яких вирішувалося питання обрання місцевого районного управління. С. Федорчук під час зборів здійснював агітацію і пропаганду ідей ОУН(Б), розповідав про її цілі та завдання. Це була загальноприйнята практика [6, арк. 11 зв.–12 зв.]. Встановлено, що тоді ж у містечку перебував ще один член похідної групи Михайло Когут [23, с. 26]. На подібного роду зборах місцевих жителів, наслідуючи Акт 30 червня 1941 р., проголошували відновлення Української державності. У «Звіті про

роботу в справі організації державної адміністрації та терені Західних Областей України» ОУН(Б) від 22 липня 1941 р. вказано, що українську державність, окрім Західної України, проголошено в Житомирській і частині Київської областей [30, арк. 1]. Головою Чуднівського районного управління був обраний Іван Степанович Омельчук, а заступником – Володимир Йосипович Лозовий [27]. Новообраний голова райуправління за професією був вчителем. Секретарем управління деякий час працював Микола Васильович Гречковський [6, арк. 12 зв., 15 зв.]. За даними газети «Українське Слово» у Житомирській області станом на 1 серпня 1941 р. були сформовані Андрушівське, Житомирське, Коростишівське, Мархлевське, Попільнянське, Троянівське і Чуднівське районні управління [28].

У Державному архіві Житомирської області існує окремий фонд «Чуднівська районна управа» (фонд Р-1575), який складається із 2 справ 1942–1943 рр. За цими матеріалами, на жаль, неможливо встановити персональний склад управління та простежити характер його роботи. Інструкція ОУН(Б) детально розписувала механізм організації місцевої влади. Залишався попередній адміністративний поділ (село, місто, район, область). У кожному районі мало бути створене районне управління, яке, як правило, включало господарський (міг складатися із земельного, лісового, промислового і торговельного відділів), поштовий, шкільний і фінансовий відділи, команду міліції і суд [31, арк. 146]. Під час обрання керівництва Чуднівського районного управління був сформований і його склад. Завідуючим шкільним відділом став вчитель Микола Юхимович Хоменко, 1899 року народження. Функції цього відділу полягали у відновленні зруйнованих шкіл і підготовці їх до навчального процесу, укомплектування освітніх закладів учительськими кадрами. Окрема увага приділялася ідеологічному та пропагандистському «вихованню» учителів та учнів. Зокрема, вчителям було заборонено згадувати про керівників комуністичної партії і Радянського Союзу, потрібно було вселяти віру у перемогу нацистської Німеччини і перевагу «нового порядку». Торговий відділ очолив Євген Громич, районним землеміром став Митрофан Гадован, помічником секретаря управління був призначений Гаврилюк, машиністом – Сергій Михайлович Гвоздіковський [6, арк. 1, 12 зв., 15 зв.].

Після утворення Чуднівського районного управління розпочалася робота зі створення сільських управлінь. М. Хоменко як представник районної влади був присутнім на зборах мешканців, виборах старост і поліції у селах Турчинівка, Тютюнники, Малі Коровинці, Судачівка. У своїх виступах він читав та роздавав оунівську літературу, агітував за самостійну Україну, висміював радянський лад і колгоспи [6, арк. 13–13 зв.]. Старостою с. Тютюнники став прихильник українських націоналістів Коляда [14, арк. 67].

Керівник відділу освіти Житомирського обласного управління і член мельниківської ОУН Олександр Степанович Мережинський у вересні 1941 р. по роботі був відряджений до Чуднівського району. У цей час він наказав завідувачому районним відділом освіти М. Хоменку створити районний осередок молодіжної організації «Січ», яка мала складатися із фізкультурного, хорового і драматичного гуртків [9, арк. 77]. Але, як згодом засвідчив останній, ніяких практичних кроків у цьому напрямку він не зробив [6, арк. 19].

Ціллю емісарів оунівських похідних груп, паралельно зі створенням місцевих органів влади у Наддніпрянській Україні була також організація місцевих осередків і проводів ОУН. Тому одночасно з районною владою у Чуднові був утворений і бандерівський осередок. До нього долучилися М. Гадован, С. Гвоздіковський, М. Гречковський, Є. Громич, Кислицін і Могилевський, які носили блакитно-жовті стрічки або значок-тризуб [6, арк. 12–14].

Робота з формування оунівської мережі відбувалася і в селах Чуднівського району. Достеменно відомо про існування потужного осередку ОУН(Б) у селі Карпівці. Приблизно через тиждень після окупації села – 15–16 липня 1941 р. сюди прибули оунівці з західних областей України Омелян Панов («Когут») і Михайло Пеленський. Вони організували збори місцевих жителів у сільському клубі, де розклеїли свої плакати, проводили агітацію ідей українських націоналістів, демонстрували портрет С. Бандери, переконували у необхідності створення самостійної Української Держави. По закінченню зборів відбулося обрання голови сільського управління і поліції. Одночасно у селі постала оунівська станиця, яка складалася із трьох ланок, загальною чисельністю до 15 осіб. Очільником станиці с. Карпівці став місцевий вчитель Антон Федорович Шаховський [12, арк. 341]. З вересня 1941 р. до січня він працював головою громадського господарства, а згодом завідувач районним відділом освіти М. Хоменко назначив його директором місцевої школи. А. Шаховський перебував на постійному зв'язку із оунівськими емісарами, отримував та поширював націоналістичну літературу, залучав до Організації нових членів. Першою оунівською ланкою с. Карпівці керував секретар сільського управління Василь Ілліч Романчук. Її членами були Григорій Іванович Грицай (староста села), Кирило Михайлович Канавський (заступник старости), Денис Євстафійович Мельник, Михайло Дем'янович Мельник. До другої ланки, якою керував соцький сільської поліції Павло Дмитрович Лук'янчук, входили: Кирило Денисович Шлапак, Максим Герасимович Краснощокий (сільський поліцейський), Семен Микитович Грицай, Федір Сидорович Мельник (сільський поліцейський). Третю ланку, яка складалася із Юрія Семеновича Жмиди (колгоспник), Павла Володимировича Бурковського,

Михайла Яковича Грицика та Володимира Йосиповича Острицького, очолював місцевий житель Онопрій Юрійович Секретарчук [5, арк. 15 зв., 23, 46 зв., 47].

Зі спогадів очевидців відомо, що емісар ОУН прибув у село Бейзимівка, де скликав збори місцевих селян і ознайомив їх із державницькою ідеологією українських націоналістів. Проте цей захід не мав конкретних організаційних наслідків [24].

Відносно відкрита діяльність українських націоналістів на території Наддніпрянської України, попри арешти С. Бандери, Я. Стецька та інших, заходи окупаційної влади липня – серпня 1941 р., тривала до середини вересня. Це підтверджують дані про щонайменше чотири наради оунівців с. Карпівці. На подібного роду зборах, як правило, читали націоналістичну літературу, обговорювали поточну політичну ситуацію, вивчали історію України за працею М. Грушевського [5, арк. 42 зв.]. Однак із середини вересня 1941 р. ситуація змінилася. Бандерівці, які відмовилися скасувати Акт 30 червня 1941 р., розгорнули активну адміністративну та організаційну діяльність, стали заважати нацистським окупантам, а подекуди і чинити певну небезпеку. Тому окупаційні каральні органи розпочали широкомасштабні репресії над членами ОУН(Б). Так, зокрема у вересні С. Федорчук провів нараду із оунівським осередком Чуднова, де зазначав, що «українські націоналісти у перші дні тимчасової окупації були в контакті з німцями, зараз вони обманули їх і почали переслідувати українських націоналістів, тому необхідно бути обережними та йти в підпілля» [6, арк. 14]. Репресії нацистів торкнулися оунівської організації с. Карпівці. Були заарештовані О. Панов, М. Пеленський та очільник однієї із ланок О. Секретарчук. Після цього їх більше ніхто не бачив, найімовірніше вони були розстріляні. А карповецький оунівській сільський осередок до кінця 1941 р. припинив свою роботу [5, арк. 35 зв.].

Українська допоміжна адміністрація у період влади німецької військової адміністрації виступала зв'язковою ланкою між окупантами, підпорядковуючись і виконуючи їхні накази, та місцевим українським населенням міст і сіл, намагаючись хоча б частково налагодити місцеве господарство і забезпечити населенню мінімальні соціально-економічні умови життя. Обставиною, яка суттєво применшує позитивні здобутки українських органів влади у липні – листопаді 1941 р. є участь місцевої поліції у репресивно-каральних акціях, зокрема у Голокості. Місцева поліція або українська міліція, народна міліція, як її називали українські націоналісти, створювалася на основі розпоряджень тилового керівництва вермахту від 2 та 11 липня 1941 р., а формально перебувала у підпорядкуванні української допоміжної адміністрації. Її численність не повинна була перевищувати 1 % від загальної кількості усього населення і завдання зводилося до підтримки правопорядку та охорони різних об'єктів [25, с. 84]. Проте

окупаційна влада згодом так би мовити «розширила» завдання допоміжної поліції, залучивши її до власних каральних акцій, чим переклала із себе частину чорнової роботи.

Згідно даних всерадянського перепису населення 1939 р. у Житомирській області проживало 1.690.489 мешканців, із яких другою за чисельністю національною меншиною були євреї – 125.007 осіб або 7,4 % [11, с. 69]. У Чуднівському районі мешкало 38.324 особи [16, арк. 25]. Розподілу за національностями на районному рівні немає, проте можна стверджувати, що загальний по області відсотковий показник щодо євреїв для Чудова і району є чинним, а можливо ще й вищим. Житомирське обласне управління за підтримки районних управлінь упродовж серпня – вересня 1941 р. провело власний перепис населення. Так, станом на 1 жовтня 1941 р. населення Житомирської області складало 1.364.994 осіб, а Чуднівського району – 46.729. Що ж до євреїв, то загалом по області їх нараховувалося 9.842 особи або 0,7 % (!), а в Чуднівському районі – 1.441 мешканець або 3,1 % [16, арк. 17]. Підрозділи місцевої поліції брали опосередковану або й безпосередню участь у знищенні єврейського і циганського населення. Функції поліцейських передбачали затримання, переміщення й іноді – фізичну ліквідацію євреїв [2, арк. 12 зв.–13]. Леонід Коган наводить цифру у понад 2000 євреїв, яких було закатовано в Чуднові [20]. На нашу думку, ця цифра є досить умовною, оскільки невідомо скільки із них було мешканцями самого містечка, а скільки – навколишніх сіл. Зі свідчень колишніх поліцейських відомо про три великі хвилі розстрілів євреїв у Чуднові, які розпочалися у вересні 1941 р. Затриманих євреїв цілими сім'ями нацистські карателі і місцева поліція із речами dopravляли до приміщення кінотеатру, а звідти автомашинами відвозили у парк на р. Тетерів і розстрілювали. Під час виконання страт євреїв українських поліцейських контролювали солдати айнзатцкоманди СС, які перебували у них за спинами [3, арк. 32–35]. Відомим є винятковий випадок жорстокості, коли есесівські карателі у Чуднові підкидали малолітніх єврейських дітей у повітря, стріляючи по них, а також кидали дітей у криницю [25, с. 126–127].

Декретом А. Гітлера від 20 серпня 1941 р. на більшій частині окупованих українських територій створювався райхскомісаріат «Україна», який поділявся на шість генеральних комісаріатів (або генеральних округів чи генералбецірків). Після 18 листопада 1941 р. окупована німецькими військами Житомирська область увійшла до його складу у межах генерального комісаріату «Житомир», до якого були включені також північна частина Вінницької області і південь Поліської області Білоруської РСР [19, с. 91]. Генеральний комісаріат «Житомир» включав 25 гебітскомісаріатів. Житомирщина була поділена на 11 гебітскомісаріатів, одним із яких був «Чуднів», що охоплював Любарський, Миропільський (новоутворений [29]), Романівський і Чуднівський райони

[17, арк. 2; 31, арк. 5–6]. Уже навесні 1943 р. кількість гебітскомісаріатів була зменшена до 18, зокрема «Чуднів» був об'єднаний із гебітом «Бердичів». [25, с. 97] Ці події слугували закінченням діяльності німецької військової адміністрації і встановленням цивільної нацистської влади. Українська допоміжна адміністрація була частково ліквідована, переформатована та опинилася під цілковитим контролем окупаційних структур. Про хоча б обмежений вплив на неї українських націоналістів із цього часу не могло бути й мови. Оунівці обох організацій переходять у підпілля.

На території генерального округу «Житомир» протягом 1941–1943 рр. була створена і видавалися значна кількість пресових видань. Серед них і газета у Чуднові «Визволення України», яка з березня 1942 р. змінила назву і стала називатися «Визволена Україна» та офіційно визначалася як часопис Чуднівської округи (гебітскомісаріату – І. К.). Така назва, як і ряд подібних у райхскомісаріаті «Україна» мала виразне пропагандистське забарвлення, що відповідало задуму окупантів [22]. Це було типове україномовне видання окупаційного періоду. Структурно газета могла містити від 2-х до 4-х сторінок з 4–5 колонками тексту і видаватися у середньому двічі на тиждень форматом А-3. Вартість одного примірника коштувала 50 копійок упродовж 1941–1942 рр. та 1 карбованець у 1943 р.

Значною проблемою джерелознавчого характеру у дослідженні видань окупаційного періоду загалом і зокрема «Визволеної України» є відсутність у вільному доступі значної кількості примірників газети. Тому породжує певні складнощі встановлення дати першого та останнього випуску, ідентифікація редакторів та кореспондентів видання. Із наявних номерів газети та архівних матеріалів вдалося визначити, що її редактором у кінці 1941–1942 рр. був Василь Сидорович Стахурський, а редакція розташовувалася за адресою: вулиця Шевченка, 64 [1].

Негативно вплинула на роботу україномовних окупаційних видань усього райхскомісаріату «Україна» та обставина, що у першій половині 1942 р. всі газети перейшли у підпорядкування дочірнього підприємства «Німецького видавничо-друкарського товариства в Україні з обмеженою відповідальністю» у Луцьку товариства «Преса України» (Ukraine Presse, G.m.b.H.) на чолі з Гансом Горнауером. Ця організація керувала видавничими підприємствами й друкарнями на території райхскомісаріату «Україна». Відповідно до вимог «Преси України» не менше 3/4 газетної площі україномовних видань мали формуватись на основі матеріалів рівненського представництва Німецького інформаційного агентства «Дойчес Нахріхтенбюро» (ДНБ), «Української кореспонденції» ДНБ у Рівному, берлінського бюлетеня «Ostraum-Artikeldienst», німецької газети «Deutsche Ukraine-Zeitung» у Луцьку, німецьких

радіоповідомлень, матеріалів райхскомісара Україна, генерального комісара, гебітскомісарів та інших представників нацистської влади. Лише 1/4 частина тексту газет за умов проходження попередньої німецької цензури могла відводитись питанням місцевого та загальноукраїнського життя. Згідно розпорядження райхскомісара Е. Коха від 18 лютого 1942 р., за завданням генеральних комісарів цензуру мали проводити спеціальні референти преси або, в окремих випадках – гебітскомісари [25, с. 423–425].

У редакції чуднівського видання «Визволена Україна», з весни 1942 р. працював колишній заступник головного редактора бердичівської окружної газети «Нова Доба» оунівець Трохим Барабанов [7, арк. 36 зв.]. У травні 1942 р. нацисти заарештували, а згодом розстріляли членів ОУН(Б), які входили до редакції газети «Визволена Україна», а в грудні за перевидання радянського букваря із націоналістичним ухилом заарештували завідувача районного відділу освіти М. Хоменка і деяких директорів шкіл [13, арк. 3–6]. У номерах газети за 1943 р. як директор видавництва та головний редактор вказувався вже саме Т. Барабанов, зокрема в останньому виявленому нами 139 числі за 30 червня 1943 р. підписувався саме він [1]. До якого часу видавалася газета і скільки він був її редактором не встановлено. Однак визначено, що приблизно у вересні 1943 р. нацистські каральні органи стратили близько 80 людей, причетних до українського націоналістичного й радянського руху, серед яких був і Т. Барабанов [7, арк. 36 зв.].

Станом на 1942 р. ОУН(Б) фактично розпочала повторне створення власної мережі, долаючи наслідки нацистських репресивно-каральних дій кінця 1941 – початку 1942 р. Влітку 1942 р. Житомирський обласний провідник ОУН(Б) «Отченаш» направив у Бердичів для налагодження оунівської мережі колишнього члена похідної групи, уродженця с. Борятин Львівської області Миколу Миколайовича Мусія («Муху»), який прибув у місто 5 липня 1942 р. «Муха» перебував у Бердичівському районі до вересня 1943 р. [8, арк. 171–172]. До зими 1942 р. він був заступником керівника районного проводу Вадима Яцюка, а потім сам очолив цей провід. У цей період він за власною ініціативою розпочав створення Бердичівського окружного проводу, який мав складатися із оунівських мереж міста Бердичева, Бердичівського, Чуднівського і Янушпільського районів. У Чуднівський і Янушпільський район «Муха» направив створювати оунівські осередки свого односельчанина, з яким свого часу прибув на Житомирщину Івана Семеновича Мусія («Гедзя»). Йому вдалося завербувати до бандерівської ОУН лише декількох осіб, яких однак швидко викрили та заарештували німці. Тому, з можливого бандерівського окружного проводу діяли лише міський та районний Бердичівські осередки, а мережа у Чуднівському районі не була відновлена [10, арк. 82 зв.–83 зв.]

Однією із причин того, що бандерівцям не вдалося відновити власну мережу у Чуднівському районі було також і те, що тут на сильних позиціях перебував радянський підпільний й партизанський рух. Згідно затвердженого післявоєнного звіту, підпільний районний комітет КП(б)У на чолі з Юрієм Семеновичем Режчиковим, який координував радянське підпілля Чуднівщини був створений у грудні 1941 р. [14, арк. 24]. Одночасна діяльність оунівців та радянських підпільників породжувала взаємне протистояння. Так, звіт про діяльність підпільної групи с. Турчинівка вказує: «Підпільна група боролася проти бандерівщини <...> селяни Петро Кривоцюк, Йосип Развод, Олександр Задоянко були бандерівцями і поширювали у селі листівки, які їм кожен суботу привозив із Бердичева велосипедист. Підпільники вирішили <...> залякати батьків Кривоцюка і Задоянка. Після цього у селі були лише більшовицькі листівки» [14, арк. 121–122]. Невипадково уродженкою цього ж села була Ганна Григорівна Вознюк, 1922 року народження, яка 1943 р. виїхала працювати на залізницю до м. Козятина, де восени вступила в ОУН(Б). Згодом вона стала особистою зв'язковою шефа диверсійної групи «Схід» Миколи Михайловича Ткаченка («Дороша»). Вказана група була частково викрита і знищена 1 січня 1944 р. у с. Половецьке Бердичівського району. Саму ж Г. Вознюк заарештував у цьому ж селі відділ контррозвідки ЧА «Смерш» 2 січня [4, арк. 4–4 зв., 7].

З весни 1943 р. на землях Полісся і Волині з ініціативи бандерівської ОУН розпочалося формування збройної формації – Української повстанської армії (УПА). Упівські підрозділи здійснювали систематичні рейди територією Житомирської області, взаємодіючи з місцевою підпільною мережею і боївками. Оскільки у Чуднівському районі, по-перше, у цей час не було системно діючої оунівської мережі, а по-друге, відсутня значна кількість лісів, то й упівська активність була значно меншою. Нині відомими є окремі факти пересування підрозділів УПА по території Чуднівського району.

Таким чином, становлення нацистського окупаційного режиму на території Чуднівського району розпочалося відразу після його окупації німецькими військами. Початковий період окупації – німецька військова адміністрація, який тривав з липня до середини листопада 1941 р., мав певні особливості управління. Ця обставина дозволила членам похідних груп ОУН за сприяння частини місцевого населення створити українську допоміжну адміністрацію. Одночасно оунівці здійснювали формування організаційної мережі у центрі і селах району. Проте охопити власним впливом Чуднівщину їм не вдалося. Після репресій нацистів восени 1941 – на початку 1942 р. Житомирський обласний провід ОУН(Б) втратив зв'язок із залишками мережі у Чуднівському районі. Заходи щодо повторного створення осередків Організації у 1942 р. не дали конкретних позитивних наслідків. У 1943 р. через землі Чуднівщини проходили підрозділи УПА.

Література та джерела

1. «Визволена Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://libraria.ua/issues_group.php/group-191/Визволена-Україна
2. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області (далі – АУ СБУ ЖО), ф. 5, оп. 1, спр. 4011, 117 арк.
  3. АУ СБУ ЖО, ф. 5, оп. 1, спр. 13126, 437 арк.
  4. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 9521, 22 арк.
  5. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 9736, 400 арк.
  6. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 28845, 67 арк.
  7. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29081, 88 арк.
  8. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 29148, 189 арк.
  9. АУ СБУ ЖО, ф. 6, оп. 1, спр. 30338, 287 арк.
10. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – АУ СБУ ЛО), ф. 5, оп. 2, спр. 54786, 373 арк.
11. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / [под ред. Ю. А. Полякова]. – М. : Наука, 1992. – 256 с.
12. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 29, 369 арк.
13. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. П-76, оп. 2, спр. 12, 133 арк.
14. Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 38, 252 арк.
15. Держархів Житомирської обл., ф. П-1376, оп. 1, спр. 91, 258 арк.
16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 7, 68 арк.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 26, 29 арк.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1153, оп. 1, спр. 28, 96 арк.
19. Друга світова війна в історичній пам'яті України. (За матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [упоряд. : Л. Герасименко, Р. Пилявець] – Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.+22 с.
20. Коган Л. Голокост на Житомирщині [Електронний ресурс] / Л. Коган. – Режим доступу : http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2028:----&catid=18
21. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер ; [пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного]. – К. : Зовнішторгвидав України ; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
22. Наконечна Г. В. Українська термінологія місцевого самоврядування часів німецької окупації (1941–1944 рр.) (на матеріалі українських періодичних видань) [Електронний ресурс] / Г. В. Наконечна. – Режим доступу : [http://www.vuzllib.su/articles/6652-Українська_термінологія_місцевого_самоврядування_часів_німецької_окупації_\(1941-1944_рр_\)_\(на_матері/1.html\)](http://www.vuzllib.su/articles/6652-Українська_термінологія_місцевого_самоврядування_часів_німецької_окупації_(1941-1944_рр_)_(на_матері/1.html))
23. ОУН-УПА на Сумщині. Т. 2 / [авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко]. – Суми : Державний архів Сумської області, 2009. – 232 с.
24. Спогади (серпень 2008 р.) : Козир Іван Панасович, 1931 р. н. Особистий архів автора.

25. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.) / С. В. Стельникович. – Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2015. – 592 с.
26. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : [збірник документів і матеріалів]. – Львів – Київ : Літературна агенція «Піраміда», 2001. – 556 с.
27. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 3 серпня.
28. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 7 серпня.
29. Українське Слово (Житомир). – 1941. – 24 серпня.
30. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3833, оп. 1, спр. 15, 95 арк.
31. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 22, спр. 931, 205 арк.
32. ЦДАГО України, ф. 65, оп. 1, спр. 25, 136 арк.